

"फॉर हिअर ऑर टू गो - पुस्तकाच्या निमित्ताने" - प्रकाश वाघमारे

waghmare2@gmail.com.

सिअॅटलच्या बृ. महाराष्ट्र मंडळ (बृ.मंडळ) अधिवेशनात समारंभपूर्वक प्रकाशित झालेले अपर्णा वेलणकर ह्यांचे "'फॉर हिअर ऑर टू गो ?" हे इंग्रजी शीर्षक असलेले, पण मराठी भाषेतील पुस्तक हाती आले व नेहमीच्या सवयीप्रमाणे रेंगाळत न राहता दोन दिवसांत हातावेगळेही झाले. ह्या पुस्तकाचे मला सुरुवातीपासूनच कुतुहल होते ते त्याच्या शीर्षकामुळे. मॅकडोनाल्डमध्ये उठसूठ विचारला जाणारा हा प्रश्न तीन दशकापूर्वी अमेरिकेतील आपल्या द्विधा मनस्थितीला किती समर्पक लागू होता, हे मी पार विसरलो होतो. इथे राहायचे कि भारतात परत जायचे? प्रत्येकजण इथे त्याकाळी परत जाण्यासाठीच आलेला. थोडक्यात, पुस्तकाच्या शीर्षकात कल्पकता निश्चित आहे. हे पुस्तक वाचून संपल्यावर पटकन मनात आलेली प्रतिक्रिया- "सुंदर-छानच".

ह्या पुस्तकाचा मूळ विषय तसा रुक्ष. एका वाक्यात सांगायचे तर हे पुस्तक म्हणजे उत्तर अमेरिकेतील, मराठी भावविश्वाचा गेल्या ४०-५० वर्षातील दस्तावेज किंवा समग्र इतिहास. पण असे सांगण्यात, पुस्तकाच्या आशयाचे पुस्तसेही मूल्यांकन होत नाही. ही आहे, मराठी मनाचे, समाजाचे, त्यांच्या अमेरिकेतील बदलत्या संस्कृतीचे लहान-सहान बारकावे लक्षात घेऊन, असंख्य व्यक्तिगत अनुभवांतून गुंफलेली, पण बहुतांशी अज्ञात राहिलेली कथा. ह्या पुस्तकातील रंग-बेरंग व त्या मागची स्पंदनं थोड्याफार फरकाने तुमची-माझी-आपल्या सर्वांची आहेत म्हणून हे पुस्तक आपल्यालाच समोर ठेऊन लिहिले आहे असा कित्येकदा भास होतो. ह्या पुस्तकाचा आवाका, संदर्भ-विस्तार बघून आपण हबकून जातो, नव्हे थिजतो व झेप लक्षात घेता प्रखरतेने काय जाणवत असेल तर लेखिकेची चिकाटी, सखोल अभ्यास वृत्ती व सूक्ष्म शोधक दृष्टी. हे पुस्तक वाचतांना आपण आपला अस्पष्ट झालेला जीवनपट अगदी "डि. व्ही. डि. च्या क्लॅरिटीत" बघत आहोत असे वाटते. आणि हो, हे पुस्तक "प्रॅक्टिकल मराठीत" लिहिलेले आहे त्यामुळे रोजच्या चलनातील इंग्रजी शब्द भरपूर विखुरलेले आढळतात. लेखिकेने त्यांना उगीचच न उमजू शकणारे पर्यायी मराठी शब्द घातले नाहीत हे पथ्यावरच पडले आहे. (अर्थात काहींना ते आक्षेपार्हही वाटेल).

मराठी लोकांच्या स्थित्यंतराचा (देशांतराचा) संक्षिप्त आढावा घेत, १९५० पासून भारतातील व परदेशांतील राजकीय, सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती देशांतरास कसकशी कारणीभूत होत गेली त्याचे मार्मिक विवेचन अपर्णा वेलणकरांची केले आहे व त्याबरोबरच हे स्थलांतर फक्त पैशांसाठी वा उच्च कौटुंबिक राहणीमानासाठी होते ह्या सर्वश्रुत ढोबळ अनुमानालाही बराचसा छेद दिला आहे. गेल्या ४०-५० वर्षांत उ. अमेरिकेतील मराठी समाज कोणकोणत्या बिकट परिस्थितीतून गेला, प्रत्येक पावलागणीक त्याची मनःस्थिती काय होती; दोन भिन्न संस्कृतीतील समज, व त्याकडून असलेल्या भिन्न अपेक्षांमुळे वेगवेगळ्या स्तराला मनोवृत्तीत का व कसा बदल होत गेला, भोवतालच्या परिस्थितीनुसार वयोमानपरत्वे कराव्या लागलेल्या तडजोडीतून स्वप्ने कशी बदलत गेली ह्या सर्व गोष्टींचे वास्तववादी चित्रण व विश्लेषण ह्या पुस्तकांत आहे. ह्या कालक्रमांतील संघर्ष, वैकल्य, मानसिक वेदना व एकाकीपणा हळूवारपणे टिपत असताना अपर्णाने अमेरिकेतील सुखावणारी सुख-समृद्धी, भूल घालणारे व्यक्तीस्वातंत्र्य व आत्मविश्वासाचा कैफ ह्यांनादेखील मनापासून दाद दिली आहे. आता स्मृतीआड होऊ घातलेल्या ह्या अनुभवांच्या पोतडीत आपल्याला पाहायला मिळतो तो सुरुवातीला उमेदीच्या काळातील धडपडत, दोन जीवांचा एकाकी संसार, मदतीशिवाय केलेले बालसंगोपन, वैयक्तिक व कौटुंबिक जबाबदारी-अपेक्षा ह्यांत होणारी सर्वप्रकारची ओढाताण, भारतातील पाहुणे, मुलांच्या तारुण्यसुलभ भावना सांभाळताना झालेली मनाची घालमेल व उडालेली झोप, अमेरिकन राहणीमानाशी असलेले प्रेम-तिरस्कार युक्त अनोखे नाते, स्वतःचे सासू-सासऱ्यांत "रुपांतर" झाल्यावर भेडसावणाऱ्या एकलेपणाच्या सांवल्या, जीवनाच्या संध्याछायेत येऊ पाहणारे नैराश्य, "शेवटी आपण येऊन इथे काय मिळवले" ह्या प्रश्नाला उत्तर म्हणून मिळालेले त्याहून मोठे प्रश्नचिन्ह, व "शेवटच्या समारोपांबद्दल वाटणारी अनिश्चितता - सर्व काही येथे आहे. थोडक्यांत ही आहे सर्व प्रकारच्या जीवनरसात न्हाउन निघालेली परदेशस्थ लोकांची गाथा, अगदी भंगलेल्या स्वप्नांसकट.

आम्ही परदेशस्थ लोक खरोखर कोण आहोत, काय अनुभवला ह्याची आजपर्यंत कोणीच संवेदनापूर्वक उकल केलेली नाही. अपर्णा वेलणकरांचे, "फॉर हिअर ऑर टू गो?" ह्या सर्व प्रश्नचिन्हांना वाच्यता फोडणारे पहिले मराठी, नव्हे "भारतीय पुस्तक" म्हणता येईल. ह्याचा अर्थ आजपर्यंत चांगले, अभ्यासपूर्ण, समतोल लेख लिहिले गेले नाहीत असे नाही. लेखिकेने स्वतःच स. शि. भाव्यांना ह्या बाबतीत वंदन केले आहे. पण मोजके अपवाद वगळता ते सर्व प्रयत्न भारतीयांच्या "अमेरिकेत कांही फारसे चांगले नाही, जे आहे ते उथळ, विकृत" ह्या पूर्वग्रहाला गोंजारणारे होते. ह्या पुस्तकांतील अनुभव वैयक्तिक असल्याने ते सर्वांच्या वाटेला आले असतील असे अजिबात नाही. तरी ह्या "अनुधाग्यां"तून विणलेले "कंफर्ट ब्लॅक्रेट" सर्वांच्या परिचयाचे आहे. हे माझ्यामते वास्तववादी चित्रण जरी असले तरी ह्यातील सर्व अनुभव-कथानक पटण्याजोगी आहेत असे नाही. काही तपशील अतिरंजितही वाटतो. अनायासे एका लेखिकेचे कान आपल्या घरी चालत आहेत तर आपले मनोगत जास्त चवीष्ट का न करा असा साधा हिशोब त्यांत जाणवतो. पदरी पडले ते निमुटपणे ह्या पुस्तकात वर्षी लावले असा लेखिकेची कृतज्ञता व लेखनिक स्वातंत्र्य ह्याची गफलत करणारा प्रकारही काही व्यक्तिरेखांत आढळतो. विशेषतः काही यजमान व यजमानीणींच्या बाबतीत लेखिका जेव्हा आपली स्तुतीसुमने "घालीन लोटांगण"च्या थराला नेते तेव्हा हे जास्त प्रखरतेने जाणवते. मात्र अगदी नाजूक विषयावरही आहे-नाही ते समोरच्याला "ओकायला" लावण्याची लेखिकेची हातोटी वाखाणण्यासारखी आहे.

ह्या पुस्तकाची भाषा ओघवती असून सळसळत एका मुद्याकडून नकळत दुसऱ्या मुद्याकडे नेणारी आहे. तरीही दोन गोष्टी त्यांत पटकन जाणवतात. एक म्हणजे लेखिकेची कुठलाही मुद्दा वा प्रतिक्रिया नाट्यमय किंवा "हायपरबोलिक" रित्या मांडण्याची हौस व दुसरी गोष्ट म्हणजे लेखिकेला अलंकारिक, रुपकात्मक शब्दांचा असलेला मोह. त्यामुळे तिला काय म्हणायचे आहे हे वाचकांच्या जरी चटकन निदर्शनास आले तरी त्यातील अर्थबोध प्रसंगी नाटकी किंवा "नाकापेक्षा मोती जड" स्वरुपाचा वाटतो.

हे "ऐतिहासिक" पुस्तक बृ. मंडळाचे आर्थिक सहाय्य होते म्हणून "घडले" व प्रकाशित झाले. ह्या स्तुत्य उपक्रमाबद्दल बृ. मंडळाचे कौतुक करावे तेवढे थोडे. परदेशस्थ लोकांच्या आर्थिक सहाय्याने, त्यांच्यावरच हे बेतले असल्याने, इतरजनांना ते कितपत स्वतंत्र व समतोल वाटेल हा प्रश्न आहेच. पण हा त्यामागचा बहुदा उद्देशही नसावा. ह्या पुस्तकांत लेखिकेने म्हटल्याप्रमाणे अलिकडच्या दशकांच्या देशांतर करून आलेल्या मंडळींचा समावेश नाहीये तसेच रुढार्थाने जिला येथील दुसरी पिढी म्हणतात त्यांच्याबद्दलही फारशी चिकित्सा नाहीये. शाळकरी असताना प्रथम पिढीच्या संस्कृतीकडे पाठ फिरवून असणारी आपली दुसरी पिढी, महाविद्यालयांत पदार्पणकरताच जादूची कांडी फिरल्याप्रमाणे त्याच संस्कृतीच्या माध्यमांतून आपली ओळख मित्र परिवाराला का पटवू पाहते हा एक स्वतंत्र संशोधनाचा विषय आहे. तरी त्यामागे इतरांप्रमाणे येथील बहुरंगी समाजात, आपल्या आगळ्या वेगळ्या संस्कृतीलाही स्वतंत्र स्थान आहे ह्याची त्यांना झालेली अभिमानास्पद जाणीव हे एक महत्वाचे कारण आहे. ह्या दुसऱ्या पिढीप्रमाणेच, जीवनाच्या संध्याछायेत येऊ घातलेल्या प्रथम पिढीचा देव-धर्म-अध्यात्म ह्या बाबतीत अचानक उफाळून येणारा उत्साह हा आत्मशोधाचाच भाग आहे. तोपर्यंत आपल्या ऐहिक अस्तित्वाची क्षणभंगुरता प्रत्येकाला स्पष्ट झालेली असते. "ह्या पुढे काय?" ह्या जीवनातील पेंचप्रश्नाचा उकल ज्याला त्याला पाहिजे असतो. ह्या उत्तरार्धात मानसिक समाधान, मनःशांती वा दिलासा मिळतो तो वेद-शास्त्र-पुराणे आधारित आध्यात्मिक, धार्मिक व दैवी मूल्यांतून. शेवटी देवस्थान म्हणजे तरी काय, तर आपल्या आंतरिक श्रद्धाशक्तिचे दृष्यस्वरुप. ही ज्या त्या वयांतील मूलभूत गरज आहे, भूक आहे. त्यात अनैसर्गिक असे काही नाही. डावे-उजवे राजकारण तर नाहीच नाही पण वादग्रस्त गोष्टी कटाक्षाने टाळणाऱ्या लेखिकेने चार-पाच ठिकाणी धर्म, श्रद्धा, त्याबद्दलची अस्मिता किंवा हिंदुनिष्ठ संघटना ह्याबद्दल निव्वळ आकस असणाऱ्यांची आक्षेपार्ह टीका व शुद्ध थापा, कुठलाही शहानिशा न करता नमूद केल्या आहेत. विशेष म्हणजे ह्याचा पुस्तकाच्या आशयाशी ओ का ठो संबंध नाहीये. अमेरिकेचे एक मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे येथे अनेक संस्कृतींनी आपल्या पायामुळांसह येथील जीवनावर खास विशिष्ट असा आपला ठसा उमटवला. आज बुद्धिमत्तेबरोबरच, भारतीयांनी त्या देशाला दिलेला आपला सांस्कृतिक वारसा म्हणजे, "स्पिरिच्युअॅलिटी", "योगशास्त्र", "मेडीटेशन", व "व्हेजीटेरीयनीझम". वेदांतीक तत्वज्ञानांत निवडक गोऱ्या अनुयायांना पारंगत

करणाच्या आपल्या स्वामी-गुरुजनांचे तर दुसऱ्या पिढीवर अनंत उपकार आहेत. ह्या सर्वांचा मुक्तपणे गौरव व्हायला पाहिजे - टिंगल वा निर्भत्सना नव्हे.

विसाव्या शतकांत भारतातून आणलेल्या मानवी हिताच्या शिंदोरीने नाही कधी आपण कोणाचा हिंस्त्रपणे बळी घेतला किंवा असहायतेचा फायदा घेऊन धर्मांतर करायला भाग पाडले. पण "समाजवादी", "धर्मनिरपेक्ष", "सर्वधर्मसमभाव" वगैरे कृत्रिम मुखवट्याआड वावरू पाहणाऱ्या; पण वास्तवांत केवळ हिंदु अस्मितेला ओरबाडू पाहणाऱ्या "वैचारिक अतिरेक्यांना" हे पचवणे अवघड जात आहे. आज प्रत्येक श्रद्धा ही अंधश्रद्धा ठरवून बिनबुडाचा मराठी समाज करण्याकडे काही मंडळी हात धुवून प्रयत्नशील आहेत. त्यासाठी पैशाच्या जोरावर आघाडीच्या संस्थांमध्ये शिरकावही करण्यात आला आहे. न्यूयॉर्कच्या बृ. मंडळ अधिवेशनामध्ये विजय तेंडुलकरांनी ह्याआधीच. "अमेरिकेतील काही श्रीमंत मंडळी भारतातील लेखकांना विकत घेऊ पाहताहेत" असा स्पष्ट आरोप केला होता. अपर्णा वेलणकरांच्या पुस्तकात ह्या कुठल्याही गोष्टीचा उल्लेख नाही.

"फॉर हिअर ऑर टू गो" हे संपूर्ण पुराण दुसऱ्या पिढीला कळणे अत्यावश्यक आहे. ही गाथा केवळ मराठी माणसाचीच नसून थोड्याफार फ्रंरकाने सर्व भारतीयांचीच आहे. त्यादृष्टीने ह्या "बखरी"चे इंग्रजीभाषेत "रूपांतर" करण्याचे महत्कार्य बृ. मंडळानेच लौकरात लौकर हाती घ्यावे ही नम्र विनंती.